

4. Балл Г.А. Теоретико-множественный метод описания процессов и его применение в психологии / Г.А.Балл, В.А.Мединцев. – К.: 2016
5. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Психология в раціогуманістическій перспективі: Избранные работы. – К.: Изд. «Основа», 2006. - 480с.
6. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. Пер. с нем. М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. – 400 с.
7. Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с
8. Губенко О.В. Соціална норма і соціална творчість: соціально-психологічні проблеми формування нормативно-інституціональної культури суспільства / О.В. Губенко // Практична психологія та соціална робота. – 2009. – №8. – С. 66-74.
9. Губенко О.В. Феномен інтуїції та інтелектуальна творчість / О.В. Губенко // Практична психологія та соціална робота. – 1999. – №8. – С. 9–12.
10. Давыдов Ю.Н. Достоевский глазами Ницше / Ю.Н. Давыдов // Иностранная литература.– 1990. - №4. – С. 186-187.
11. Косалс Л.Я. Социология перехода к рынку в России / Л.Я.Косалс, Р.В. Рывкина. – М., 1998.
12. Лебон Гюстав. Психология народов и масс/ Гюстав Лебон. – Санкт-Петербург, 1995. – 311 с.
13. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
14. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории. Перевод с франц. – Москва: Прогресс 1966. – 313с.
15. Ницше Ф. Из наследия (осень 1887 года – март 1888 года). (Вступительная статья и составление Ю.Н. Давыдова) / Фридрих Ницше // Иностранная литература.– 1990. - №4. – С. 187-197.
16. Пригожин И. Порядок из хаоса / И.Пригожин, И.Стенгерс. – М.Прогресс, 1986. – 432 с.

П.П. ДІТЮК, Л.О. КОНДРАТЕНКО, Л.Л. ФЕДОРОВСЬКИЙ

ПОНЯТТЯ "МОДЕЛЬ" У РАЦІОГУМАНІСТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ Г.О. БАЛЛА

Анотація. В багатій і різноплановій спадщині Г.О. Балла одне з основних місць посідає розгляд складних проблем, пов'язаних з роллю моделі у різних сферах буття людини. Розроблені ним підходи до створення моделей різних типів створюють дієву основу для моделювання складних ситуацій, зокрема, пов'язаних із наслідками бойового стресу.

Ключові слова: раціогуманізм, модель, відображення, структура, множинність, бойовий стрес.

Аннотация. В богатом и разноплановом наследии Г.А. Балла одно из основных мест занимает рассмотрение сложных проблем, связанных с ролью модели в различных сферах жизни человека. Разработанные им подходы к созданию моделей различных типов создают действенную основу для моделирования сложных ситуаций, в частности, связанных с последствиями боевого стресса.

Ключевые слова: ратиогуманизм, модель, отражение, структура, множественность, боевой стресс.

Abstract. In a rich diverse heritage of Ball G.I. one of the main places is taken by contemplation of problems connected to the role of model in different spheres of life. The way of developing different types of models gives effectual basement to create models of complicated context inter alia connected to battle stress consequences.

Tags: Ratio-humanism, model, reflection, structure, plurality, battle stress.

У наш складний і далеко не гуманний час психологам доводиться вирішувати величезну кількість проблем, пов'язаних з нагальними потребами сьогодення – психологічна допомога військовим та волонтерам, робота з дітьми, які внаслідок воєнних дій отримали психологічну травму, протистояння деструктивному впливу асоціальних груп в Інтернеті, тощо. Ці проблеми вимагають від психолога поєднання гуманізму у підході до роботи та чіткого послідовного раціоналізму у виборі методів впливу. Складність завдань викликає потребу в умінні швидко і точно аналізувати ситуацію, особливо якщо йдеться про ситуацію екстремальну. В такому аналізі суттєвою допомогою є коректно побудована відповідна модель.

Науковий шлях Георгія Олексійовича Балла є яскравим прикладом взаємозв'язку творчості і особистості творця. Чіткий математичний розум, глибокі знання у галузях кібернетики та теорії систем, поєднані з людяністю і порядністю, створили те підґрунтя, на якому формувалися психологічні погляди Георгія Олексійовича, що стали підґрунтям створеної ним теорії ратиогуманізму. Цей підхід ставив вимоги не лише до наукових методів, але й до самого науковця. Від останнього ратиогуманістична орієнтація, на думку Г.О. Балла, насамперед, вимагає:

а) на додаток до взаємної толерантності представників підходів, що конкурують, і налагодженню між ними діалогів, цілеспрямовано шукати й застосовувати медіатори – засоби забезпечення продуктивності цих діалогів;

б) зважати на те, що ефективними медіаторами взаємодії природничо-наукової та гуманітарної традицій у людинознавстві здатні бути системні репрезентації. У філософському обґрунтуванні їхнього застосування ми виходимо з того, що пізнання вченим наявних у світі (онтологічних) об'єктів здійснюється через відповідні їм компоненти створюваних ним концепцій і теорій – так звані епістемологічні об'єкти. У межах науки їх можна ототожнити із досліджуваними предметами. У сучасній науці підтверджено плідність

побудови останніх як систем, тобто таких множин компонентів, що перебувають одне з одним у певних відношеннях;

в) розмежовувати чіткі поняття, що описують системи, їхні компоненти й властивості; та характерні для науково-гуманітарного знання поняття, які мають дещо розмитий зміст. Така риса притаманна для найважливіших для тієї чи іншої галузі понять, які у вітчизняній традиції зазвичай називають «категоріями». Відповідно, останні вимагають конкретизації за допомогою чіткіших, логічно релевантних понять, здатних бути повноцінними компонентами концепцій, гіпотез, теорій. Саме теорії, побудовані з логічно релевантних понять, можуть бути покладені в основу стандартизованих процедур – експериментальних, психодіагностичних тощо [8].

Серед засадничих положень раціогуманізму на чільному місці знаходяться:

– увага до цінностей, духовних характеристик наукової діяльності, та водночас тяжіння до досягнення істини та специфіки її прояву в людинознавстві раціональними засобами;

– тяжіння до поєднання ясності понять, які використовуються, і логічної чіткості міркувань, та забезпечення їхньої необхідної змістовності;

– побудова понятійного інструментарію, який би сприяв вирішенню цих завдань.

Провідну роль в цьому інструментарію відіграють поняття моделі і задачі [5]. При цьому вкрай важливе забезпечення адекватності пропонованих моделей досліджуваних об'єктів і узгодженості цих моделей з особливостями розв'язування пізнавальних чи практичних задач [10].

Г.О. Балл відводив моделям таку велику роль насамперед тому, що, на його погляд, будь-який науковий пошук, будь-який процес навчання, будь-яка творчість обов'язково проходить процес моделювання того об'єкту, предмету, явища, процесу, що пізнається, вивчається, вирішується і навіть лише створюється. Модель було визначено ним як систему (матеріальну або ідеальну), яка завдяки структурній подібності (реальній або удаваній) до модельованої системи, може бути використана тим або іншим агентом як носій інформації про неї.

Розрізняють моделі вторинні та первинні стосовно модельованих систем. Наприклад, креслення є вторинною моделлю зображеного на ньому виробу, якщо виконується за готовим виробом, і первинною моделлю, якщо виріб виготовляється за кресленням [8]. У своєму визначенні моделі Г.О. Балл підкреслював "тернарність модельних стосунків, тобто охоплення ними трьох систем: підданої моделюванню системи А, моделі В і системи С, яка використовує модель. Ця риса моделей обумовлює одну із відмінностей поняття моделі від поняття "відображення": адже здатність матеріальної системи відобразити особливості впливу на неї з боку іншої системи є об'єктивною властивістю взаємодії цих систем і не залежить від дослідника або якоїсь іншої третьої системи" [4, с.153]. Фактично, у цьому визначенні (статтю було надруковано у 1978 р.) Г.О. Балл вступав у певну полеміку з В.І. Леніним, чия теорія відображення на той час була чи не єдиним методологічним та

теоретичним підґрунтям будь-якого наукового пізнання, поза яким "неможливо правильно вирішити жодної теоретико-пізнавальної проблеми науки" [11]. За цією теорією, "явища реальності безпосередньо відображаються в мозку. Перевіряючи і застосовуючи в практиці своїй і техніці правильність цих відображень, людина приходять до об'єктивної істини" [12, с.183]. На противагу В.І. Леніну, Г.О. Балл запропонував систему, в якій реальність не відображається людиною (яка потім перевіряє відповідність відображення істині), а усвідомлено сприймається та інтериоризується людиною і проходить цей процес навіть не в усіх доступних для свідомості параметрах, а лише в тих, які потрібні для вирішення певної конкретної задачі. Перехідною ланкою між людиною та реальністю стає вибудовувана модель реальності, яка уточнюється протягом практичного застосування. Особливо виразно ці стосунки репрезентовано в психології, де система А (реальність) є настільки складною, що система В (будь-якої складності) може відображати тільки окремі її складові, а відтак система С отримує з моделі лише дуже обмежену інформацію про систему А. Цікавим аспектом цієї проблеми стає роль творця моделі, який створюючи модель для інших, відображає в ній тільки ті важливі аспекти системи А, які ним усвідомлюються. Звідси зрозуміло, що до однієї реальності можуть бути створені кілька різних моделей [3]. Наведемо кілька цитат із робіт різних років для підтвердження висловлених положень.

"Будь яку сукупність структурних властивостей системи В (або, що є тим самим, усяка підмножина структури цієї системи) яка використовується або може використовуватися системою С в функції реальної інформації про систему А, ми називаємо модельною інформацією, яку система В несе про систему А для системи С. Систему В ми називаємо... моделлю системи А для системи С [4, с.153].

"Множину суттєвих структурних властивостей, спільних для двох систем А і В ми називаємо "реальною інформацією", яку кожна із цих систем несе про іншу систему... Складність системи є верхньою межею об'єму реальної інформації, яку ця система може нести про ...іншу систему" [4, с.152];

"У змісті всіх моделей... так чи інакше відображаються особливості ідеальних моделей, наявних у свідомості людей, а саме... те, що ці моделі несуть про модельовані ними системи ієрархічно структуровану інформацію (знання, у широкому сенсі)" [4,152].

"У найширшому сенсі акт вибору (параметрів моделі – *авт. статті*) можна визначити як такий фрагмент функціонування активної системи S (зокрема, людського індивіда) у певній ситуації, за якого: а) у цій ситуації є фізично можливими n ($n \geq 2$) альтернативних варіантів функціонування системи S; б) із вказаних варіантів здійснюється один і лише один; в) у детермінації цього здійснення бере участь модель вказаної ситуації, заздалегідь наявна у складі системи S. Функціонування системи S включає в себе, крім зовнішньої поведінки, також події, що відбуваються всередині системи та при цьому, зокрема, готують подальшу зовнішню поведінку; з огляду на це, поряд із зовнішніми, розглядаються внутрішні вибори" [10, с. 107].

"Взагалі, вирішуючи різні завдання, які стосуються хай і одного й того ж фрагменту реальності, людина користується різними моделями цього фрагменту, кожна із яких несе свою (відносну, звичайно) істину про цей фрагмент – ту, яка дозволяє вирішити задачу" [3, с. 46].

З методологічної точки зору дуже цікавим є порівняння моделі з картою, яке поєднує погляди Г.О. Балла з концепціями Альфреда Корзибського (Коржибського). Зокрема, Г.О. Балл писав: "До числа систем, які мають специфічні функціональні властивості, належать моделі. Система В є моделлю системи А для активної системи Q (людини-індивіду, колективу, тварини, робота і т.п.), якщо підґрунтям для її використання цією активною системою є її структурна схожість з системою А, яка моделюється. Так, наприклад, структурна подібність топографічної карти і певної ділянки місцевості дозволяє людині за допомогою карти орієнтуватися на цій ділянці. Це дає право вважати карту її моделлю" [6, с.13-14].

Власне, Георгій Олексійович не просто приєднався до думки А. Корзибського, але й певним чином розширив та уточнив його знамените положення:

"А. Карта має структуру аналогічну (similar) або не аналогічну (dissimilar) структурі території.

Б. Дві аналогічні (similar) структури мають аналогічні (similar) "логічні характеристики".

В. Карта не територія.

Г. Ідеальна карта повинна посідати (contain) карту карти, карту карти карти... і так до безкінечності" [13, с.750].

Так само, як А. Корзибський, Г.О. Балл наголошує на можливій невідповідності структурних властивостей реальності (система А) та її моделі (система В) і підкреслює, що користувач моделі (система Q) складає своє уявлення про реальність (система А) на основі лише тієї інформації, яку несе модель: "Сукупність структурних властивостей моделі В, які відповідають (або передбачаються відповідним, точніше буде сказати: використовуються системою Q як відповідні) структурним властивостям системи А, складають інформацію, яку модель В несе про піддану моделюванню систему В для активної системи Q" [6, с.14].

Важливою відмінністю між поглядами Г.О. Балла та Альфреда Корзибського є те, що Георгій Олексійович допускав існування моделей, які у всій повноті відображають прототип, а Корзибський не розглядав таку можливість. Справа у тому, що для Г.О. Балла модель реальності є лише одним із видів моделей, а саме моделлю ідеальною [6] або моделлю теоретичною [9, с. 5]. На жаль, у спадщині Г.О. Балла нам не вдалось знайти чіткого розрізнення цих двох дуже подібних типів моделей. Втім, з деяких висловлювань, які мають місто у різних роботах, можна зробити висновок (щоправда, із певним рівнем припущення), що ідеальна модель витворюється людиною в ході взаємодії з реальністю, а теоретична – цілеспрямовано створюється "вченим-людинознавцем", який, проводячи аналіз реальності та виокремлюючи її важливі для конкретного дослідження аспекти, будує модель

цієї реальності, спираючись на поняття, значення та смисл (сенс). Ідеальні моделі також можуть бути образними та понятійними [2, 4, 6, 8, 9].

Крім ідеальних та теоретичних моделей Г.О. Балл розрізняє матеріальні моделі, чії субстратні властивості визначають їхнє функціонування, та матеріалізовані моделі – такі системи знаків або зображень, функціонування яких мало залежить від природного буття їхнього субстрату. За сутністю, матеріальні моделі є копіями або аналогами простих об'єктів (машин, механізмів, приборів), а матеріалізовані – образним зображенням ідеальних (теоретичних) моделей (схеми, діаграми, карти, таблиці, тощо).

Відповідно до поглядів Г.О. Балла, моделі будь-якого типу створюються для вирішення конкретних задач (навчальних, пізнавальних, пошукових, тощо). Спробуємо на прикладі моделей конкретної ситуації, а саме, розвитку стресових розладів, проілюструвати сформульовані Г.О. Баллом принципи моделювання. Насамперед визначимось, які параметри обов'язкові для такої моделі:

1. Відповідність до задачі.
2. Повнота інформації необхідної для виконання задачі.
3. Структурна схожість з системою, яка моделюється.
4. Лаконічність і компактність.
5. Відсутність надлишкової інформації, які може гальмувати вирішення поставленої задачі.

Перша ілюстративна модель – це модель розвитку наслідків бойового стресу. Бойовий стрес може розвинутися у два способи – або як бойовий шок, тобто реакція на короткотерміновий, особливо значущий подразник або комплекс подразників з чіткою часовою детермінацією, або як бойова перевтома – як відтермінована реакція на комплекс постійно діючих пролонгованих подразників. В залежності від цього розвиток психічних розладів може відбуватися у різний спосіб, що саме й демонструє модель (рис.1).

Друга модель є деталізацією частини першої моделі та репрезентує особливості перебігу гострої стресової реакції, яка виникає внаслідок бойового шоку (рис.2). Модель надає можливість здійснення практично-значущої швидкої діагностики стану потерпілого з метою подальшого впливу на перебіг розладу.

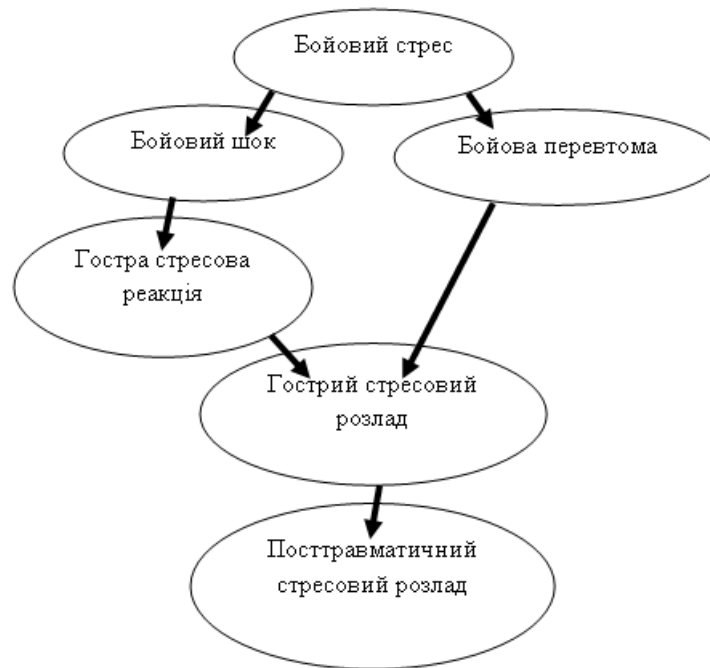

Рис.1. Модель розвитку наслідків бойового стресу

Рис.2. Особливості перебігу гострої стресової реакції

Завданням моделювання було надання спеціалістам, які працюють з бойовою психічною травмою, стислої і водночас точної інформації про розвиток травми та особливості протікання і розвитку гострої стресової реакції. Обидві моделі гранично лаконічні, легкі для запам'ятовування та несуть конкретну інформацію, необхідну для побудови цілісної системи допомоги постраждалим.

Застосування методологічних настанов Г.О. Балла до створення моделей конкретних ситуацій (дуже відмінних від тих, які аналізувались в роботах Георгія Олексійовича) довели їхню достовірність, доцільність та ефективність та показали важливість застосування в ході вирішення задач різних типів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.А. "Психология" методологии: рациогуманистический взгляд / Г.А.Балл // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13. – [Электронный ресурс]– Режим доступа: http://lib.iitta.gov.ua/5283/1/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%BB_%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F_%D0%BC%D0%B5%D1%._12.pdf
2. Балл Г.А. О некоторых основных понятиях теории действий / Г.А.Балл // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С.73-80.
3. Балл Г.А. Противоречит ли материалистическое мировоззрение религиозному / Г.А.Балл // Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе. – К.: Основа, 2006. – С.31– 52
4. Балл Г.А., Войтко В.И. Категория модели и ее роль в педагогических исследованиях / Г.А.Балл, В.И.Войтко / Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе. – К.: Основа, 2006. – с.151-159.
5. Балл Г.А. Предисловие Г.А.Балл // Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе. – К.: Основа, 2006.- С.7-9
6. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Г.А.Балл. – М.:Педагогика, 1990. – 184 с.
7. Балл Г.О. Дворівнева модель категорійно-поняттєвого апарату людинознавства / Г.О.Балл // Педагогічна і психологічна науки в Україні: зб. наук. праць: В 5 т. – Т. 2: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К.: Педагогічна думка, 2012. – С. 34–44.
8. Балл Г.О., Медінцев В.О. Конкретизація психологічного трактування особистості за допомогою модельної концепції культури/ Г.О. Балл, В.О. Медінцев// Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Вип. 40. – К., 2012. – С. 36-51 – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://lib.iitta.gov.ua/4494/1/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%BB_%D0%93.%D0%9E.,_%pdf
9. Балл Г.О. Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті / Г.О. Балл // Соціальна психологія. - 2006. –№ 4. – с.3-14. Балл Г.О.Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О.Балл – Житомир: ПП "Рута", Видавництво "Волинь", 2008. – 232с.
10. Кузнецов И.В. Ленинская теория отражения / И.В.Кузнецов // Ленин как философ. / Под. ред. М.М.Розенталя. — М. : Политиздат, 1969. — 448 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://leninism.su/books/4066-lenin-kak-filosof.html?showall=&start=1>
11. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 29. – 283 с.
12. Korzybski A. "A Non-Aristotelian System and its Necessity for Rigour in Mathematics and Physics." 1931. Reprinted in Science and Sanity, fifth ed. Institute of General Semantics. 1994- p. 747 – 761.